[Intencionalita vědomí]
Ladislav Hejdánek
This is a part of the original document:
[Příležitostné poznámky, 1983]
jedná se o část původního dokumentu:
[Příležitostné poznámky, 1983]

- myšlenkový deník – záznam, česky, vznik: 3. 8. 1983
- philosophical diary – record, Czech, origin: 3. 8. 1983

[Intencionalita vědomí]

V čem spočívá tzv. intencionalita vědomí? Zřejmě v tom, že vědomí se vnitřně uspořádá takovým způsobem, že je schopno mířit (směřovat) na něco, co není ani součástí, ani složkou samotného vědomí, tj. směřovat k něčemu jinému, k něčemu mimo sebe, mimo vědomí. Bývá zvykem přitom mluvit o tzv. předmětu vědomí. Zjištění, že vědomí je charakterizováno intencí v tomto smyslu, vede pak k závěru, že předmětem vědomí je něco jiného než vědomí, tj. že předmět vědomí není součástí ani složkou či vlastností vědomí.

Takové vymezení má ovšem také své problémy. Především je na jedné straně zřejmé, že vědomí je schopno se vztahovat také k sobě samému resp. k jednotlivým svým složkám. Předmětem vědomí může být tudíž také vědomí samo, nebo přinejmenším určité jeho složky nebo součásti. Na druhé straně to je ještě významnější problém, totiž jakým způsobem se vůbec vědomí může vztahovat k nějakému svému konkrétnímu předmětu. Tak se např. hledá v samotném vědomí nějaký obraz předmětu, k němuž se vědomí vztahuje (rozuměj k tomu předmětu) právě prostřednictvím onoho obrazu. Tím se ovšem nic nevysvětluje, jen se zavádí nový problém. Musíme si ovšem uvědomit, že tu máme dvojí problém tzv. intencionality vědomí. Na jedné straně jde o skutečné intence vědomí, na druhé straně jde o to, že si vědomí tyto své intence (resp. tuto svou intencionalitu) uvědomuje v důsledku své schopnosti reflexe. O předmětu vědomí můžeme mluvit teprve tam, kde dojde k jeho ustavení jakožto předmětu konkrétních intencí, tj. jakožto intencionálního předmětu. K tomu dochází teprve tam, kde je vědomí schopno nějakého odstupu od „předmětu“, k němuž se vztahuje. Tam, kde se takový odstup ještě nekonstituoval, znamená vědomí „předmětu“ pouze jakousi přítomnost vědomí u „předmětu“ a zároveň přítomnost „předmětu“ ve vědomí, aniž by bylo možno obojí nějak odlišit. Vědomí, které je „zaujato“ svým předmětem a ještě zůstává neschopné reflexe, je svým „předmětem“ ve skutečnosti „zajato“, stává se jeho zajatcem a není žádným způsobem schopno se mu (resp. od něho) vytrhnout. Můžeme to v podobě jakýchsi reliktů spatřovat např. v tom, čemu se říká „vytržení“ (ať už mystické nebo jiné). V takových případech se mluví o vytržení vědomí v tom smyslu, že je vědomí vytrženo ze sebe samého. Podkladem pro tímto způsobem brácenou perspektivu je zamlčený přepoklad, že vědomí je hluboce proreflektováno a že v onom „vytržení“ je vlastně vytrženo ze své pr reflektovanosti a k neodtržení přitaženo ke svému „předmětu“. Silná, intenzivní „uchvácenost“ „předmětem“ jakoby ruší nebo alespoň narušuje proreflektovanost vědomí. Pokud je vědomí plně u svého „předmětu“, nemůžeme vlastně o žádném předmětu mluvit, protože se ještě zdaleka nekonstituoval jako předmět.

„Předmět“ se může konstituovat jako předmět teprve ve chvíli, kdy se zároveň subjekt konstituuje jako subjekt. Jinými slovy: vědomí si je schopno uvědomit svůj předmět separátně od samotného uvědomění (předmětu) jen za předpokladu, že se vydělí z obsahu vědomí samo uvědomované vědomí jakožto uvědomovaný subjekt. Jaký je rozdíl mezi představou a mezi pojmem? Často se má za to, že ten rozdíl spočívá v názornosti představy ve srovnání s nenázorností pojmu. To pak vede k tomu, že pojmem mohu mínit i leccos takového, co si nepředstavuji a co si dokonce představit ani nemohu. Užitečnost tohoto rozdělení je však sporná. Ve skutečnosti neexistují ryzí představy, zbavené jakéhokoliv sepětí s příslušným pojmem (resp. příslušnými pojmy), a na druhé straně míra názornosti představ je vždycky jen relativní. Přistoupíme-li k praktickým příkladům, stává se zřejmým, že rozlišování, zda v daném případě jde o představu nebo o pojem, je značně nesnadné a leckdy naprosto nemožné. Tak kupř. když Sókratés Platónova „Faidra“ pronáší svou první a pak druhou řeč na téma Faidrem předem přečtené řeči Lysiovy, činí tak sice v přítomnosti Faidrově, ale nemluví k němu, nýbrž jakoby k nějakému velmi krásnému chlapci, jehož dokonce apostrofuje. Zeptejme se tedy, zda tu lze hovořit spíše o představě krásného mládenečka anebo spíše o pojmu krásného mládenečka? Ale což není zřejmé, že toto rozlišení především ztrácí na důležitosti, neboť Sókratés přece neapostrofuje ani představu, ani pojem onoho hocha? A čím je tento hoch sám, ať už se k němu Sókratés (ale také Faidros, ovšem i Platón jako autor dialogu, a nepochybně také my všichni, kteří čteme tento jeho dialog) vztahuje prostřednictvím představy anebo spíše pojmu? Tady se ukazuje na prvním místě nevyjasněnost významu slova „představa“. Pokud chápeme představu jako součást našeho vědomí,

tak se ovšem ani Sókratés sám neobrací k takové součásti svého vědomí, ani nás Platón nevede k tomu, abychom to tak chápali. V jakém smyslu tedy lze říci (což se často děje), že se Sókratés jakoby obrací ke své představě? V tomto druhém smyslu totiž představa už není součást našeho vědomí, nýbrž je tím, co je představováno, tedy tím představovaným. O představě tedy v běžném hovoru mluvíme ve dvojím smyslu, jednak jako o představujícím, jednak jako o představovaném. Sókratés se obrací ke své „představě“ v tom smyslu, že se obrací k mladíkovi, kterého si představuje – tudíž se obrací k „představě“ představované, nikoliv představující. Když se však budeme pokoušet rozlišit mezi představou mladíka a mezi pojmem téhož mladíka, budeme mít na mysli představu představující, nikoliv představovanou. Bolzano mířil k tomuto rozdílu mezi představou představující a představovanou, když odlišoval subjektivní představu od „představy o sobě“. Ale dával přitom důraz na to, co nás nyní nezajímá, a nedával dost pozor na tu stránku věci, kterou se hodláme zabývat v tuto chvíli my.

Abychom k problému pronikli ještě blíže, sáhněme po jiném příkladu. Jaký je asi rozdíl mezi představou rovnostranného trojúhelníka a mezi pojmem rovnostranného trojúhelníka? Především snadno nahlédneme rozdíl mezi trojúhelníkem samým a mezi jeho pojmem nebo představou. Trojúhelník má tři vrcholy, ale ani představa, ani pojem žádné vrcholy (ani úhly, ani strany atd.) nemají. A dále: neexistuje způsob, jak bychom mohli od sebe odlišit představu rovnostranného trojúhelníka od představy trojúhelníka pravoúhlého rovnoramenného, aniž bychom přešli od přezkoumávání povahy těchto představ k přezkoumávání docela jinému, totiž k trojúhelníku samotnému. Totéž však platí o pojmu. Nejsme schopni na základě přímého srovnávání odlišit pojem rovnostranného trojúhelníka od pojmu trojúhelníka pravoúhlého rovnoramenného, ale musíme přejít k trojúhelníkům samotným a např. definovat pojem trojúhelníka rovnostranného tak, že popíšeme vlastnosti rovnostranného trojúhelníka (a nikoliv vlastnosti pojmu rovnostranného trojúhelníka).

Názornost představy není tedy její vlastností, nýbrž je závislá na názornosti (v jiném smyslu) toho, čeho je představou. Když si představím psa, pak – říká se – je má představa vždycky konkrétní, tj. je to představa psa malého nebo velkého, černého nebo jinak zbarveného, s krátkými nebo dlouhými chlupy atd. atd. Naproti tomu pojem psa nechává konkrétní podrobnosti stranou a drží se jen těch vlastností psa, které nesmějí chybět, jde-li vskutku o psa. (Tedy tzv. nutných vlastností.) Ale to jsou idealizované příklady, zatímco ve skutečnosti je každý pojem spjat s jistými rysy či prvky představování, a každá představa je vždycky jen zčásti konkretizovaná, zatímco její ostatek zůstává natolik nevykreslený, nekonkretizovaný a přímo vágní, že je vlastně jen jakousi skicou, kterou podpírá příslušný pojem. Názornost představy může být s jistým nezbytným úsilím prohlubována, ale také pojem může být na druhé straně rovněž stále důkladněji propracováván.

Tam, kde existuje pojmové myšlení (a tedy pojmy), jsou i představy jinak organizovány než v myšlení předpojmovém (nebo mimopojmovém). Pojmy zkrátka intervenují v každé představě (pokud se ovšem konstituovaly). A na druhé straně se ke každému pojmu (pokud je to ovšem možné) lepí určité prvky či složky představování. Na škodu může být takové prolínání představ a pojmů jen v docela specifických, bylo by možno říci extrémních případech. Představy a představování mohou nežádoucím způsobem ovlivňovat myšlení tam, kde to, co je představováno, je nenázorné, zatímco představy sugerují jistou větší či menší názornost. Ale tento případ spadá pod obecnější chybu, spočívající v tom, že to, co je představováno, se podstatně liší od toho, co je pojmově míněno. Vážnějším problémem je povaha samotného pojmového myšlení jakožto určité myšlenkové tradice, která má svá výrazná omezení (zejména pokud jde o tzv. předmětnost). Mezi různými představami existuje spojitost, která nemá povahu jen vnějších vztahů. Tato spojitost není pouze předmětná (bližší vymezení termínu je ovšem nutné). Intervenující pojmové myšlení však ve velkém rozsahu odfiltrovává vše, co onu předmětnost přesahuje a v důsledku toho našemu vědomí sugeruje, že představy jsou vždycky předmětné, tj. že se vztahují k předmětům. To je však pouhá iluze, z níž může každého snadno vyvést náležitá pozornost zejména k básnickým textům.

(Praha, 3. 8. 83)

830803